

АБ ФУНКЦЫЯНАВАННІ КАНСТРУКЦЫЙ З ТВОРНЫМ СКЛОНАМ У СТАРАБЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНА-ПІСЬМОВАЙ МОВЕ

У помніках старабеларускай пісьменнасці дапаўненні звыкайна выражаюцца назоўнікамі ва ўскосных склонах (з прыназоўнікамі і без іх), а таксама іншымі словамі, якія ўжываюцца ў значэнні назоўнікаў (займеннікі-назоўнікі або іншыя часціны мовы пры іх субстантывацыі), напрыклад: За што цеса ротмистро^м его учини^л (Бельск.,

3536)*; *чуда* неслыха^ннии и *людемь* неподобныи, надъ *хорими* и *умелыми* чинячи (Пролог, 620б); великая неровность межи *обоими* (Мак., 51); болшей есть з *нами*, неже з *ними* (Хран., 325б). У сказе дапаўненні часцей залежаць ад дзеясловаў і аддзяяслоўных назоўнікаў: рыбь *ловити крыгою, удою, броднемь, трыгубицею, оборомь* и іншымі малымі *сетьками* урадь и неводничий не маюць заборонити (КПД, 577, 1557); тотъ вступъ въ озеро наше Вьевейское зо всякимъ *ловеньемь* рыбь, *неведомь, подволокомь, оборами, тригубицами* ... при Тереховичахъ, самихъ и при потомкахъ ихъ zostавуемъ (АВК, XIII, 32–33, 1565).

Шырока ў старабеларускіх тэкстах прадстаўлены канструкцыі, у склад якіх уваходзяць дапаўненні, выражаныя творнымі склонам. Марфалагічнае афармленне гэтых канструкцый вызначаецца варыянтнасцю канчаткаў назоўнікаў.

Так, у адзіночным ліку граматычным сродкам афармлення назоўнікаў мужчынскага роду лічаць канчатак -омь/-емь: квалтомь, лесомь, медомь, обичаемь, повотомь, часомь; боемь, витеземь, зятемь, тенемь, ясенемь. Адзінкавую фіксацыю мае канчатак -амь, зафіксаваны ў Вісліцкім статуце (XV ст.): записамъ [гл.: 3, с. 29–32].

З польскім уплывам звязана ўжыванне канчатка -емь у назоўніках з цвёрдай асновай, напрыклад: афектемь, громемь, декретемь, домемь, раземь, респонсемь, смуткемь, сынемь [гл.: 3, с. 33]. Такія напісанні адзначаны ў «Пакутах Хрыста», «Баркулабаўскім летапісе», «Дзённіку» Еўлашоўскага. Канчатак -эмь фігуруе пасля асноў на ц і р у «Аповесці аб Баве» і Летапісе Рачынскага, напрыклад: старцэмь, со отцэмь, цэсарэмь.

У запазычаных назвах асоб (уласных і па прафесіі) у некаторых помніках XVII ст. адзначаецца канчатак -омь, што звязваюць з царкоўнаславянскім уплывам (был архиереомь, з Птоломеомь).

Падобным чынам скланяліся і назоўнікі някага роду, напрыклад: дрыжаньемь, моремь; повелениемь; товариствомь, черниломь; сэрцэмь [гл.: 3, с. 55–57].

Назоўнікі жаночага роду ў форме творнага склону адзіночнага ліку выступаюць з традыцыйным канчаткам -ою/-ею: головою, дорогою, жоною, сохою; кожою, сторожою; волею, зброєю, шиєю. Канчатак -ой/-ей у старабеларускіх помніках не сустракаецца.

Назоўнікі жаночага роду з асновай на *і выступаюць з канчаткам -ью: злостью, печатью. Канчатак -ию ў дзелавых і свецкіх помніках сустракаецца рэдка. У рэлігійных тэкстах яго ўжыванне разглядаецца ў якасці варыянтнай нормы [гл.: 3, с. 47].

У формах множнага ліку, па назіраннях даследчыкаў, для назоўнікаў мужчынскага роду асноўным заставаўся традыцыйны канчатак -ы/-и, напрыклад: боры, волысы, громы, дома, паны, послы. У помніках старабеларускага пісьменства частотнымі ў гэтай пазіцыі былі і формы з канчаткам -ми, які пашырыўся ад назоўнікаў з асновай на *і: коньми, королми, сынми. Пад уплывам назоўнікаў жаночага роду з асновай на *а актыўна ўжываўся і канчатак -ами/-ями: берегами, борами, зубами [гл.: 3, с. 76–78].

Назоўнікі някага роду таксама прадстаўлены пераважна з канчаткам -ы/-и, напрыклад: богатствы, воиски, словы. Формы з канчаткам -ми прадстаўляюцца меншай частотнасцю: железми, коленми, польми. Зрэдку фіксуецца ўжыванне канчатка -ами/-ями: коплями, крыламі, яблокамі. Назоўнікі око, ухо адзначаюцца пераважна з канчаткам -има/-ыма (захоўваюць форму парнага ліку): пакли же имати предъ очима науку геометрию, еже по руски сказуются землемерие, чти книги Исуса Навина (Скар. КБ, 3); надъ очима лысына белая (АВК, XVIII, 342, 1645); Зе злого торгу з ушима до дому (Апакр., 168).

¹ Ілюстрацыйны матэрыял перадаецца сродкамі сучаснай графікі.

Назоўнікі жаночага роду выступалі з канчаткам -ами/-ями: водамі, горамаі, шаблямаі, волочнямаі. Аднак зрэдку і тут фіксуецца канчатак -ы/-и: межи невесты, з товаришки.

Ужыванне канчаткаў назоўнікаў розных родаў у форме творнага склону множнага ліку вызна ілюструюць наступныя прыклады: допустили садити село ... слuze нашому, а дали есмо ему зо всіма *лесы* и *зь дубровами*, и *сь полями* и *зь сеножатми* и *зь дугами*, и зо всіма *пожитки* (АЗР, I, 22, 1383); которые бы о^т патриарховъ гречески^х з *листами* або *посельствы* якими ... абы были не препущоны (Апакр., 209).

Звернем увагу на функцыянаванне ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове канструкцый з творнымі склонам са значэннем прылады і сродку (творны інструментальны), аб'екта і прычыны.

1. Творны інструментальны выражае ролю прылады (інструмента), сродку, якія выкарыстоўваюцца для уздзеяння на іншы прадмет. Інструментальнае значэнне адносяць да цэнтральных у семантычнай структуры творнага склону і лічаць адным з самых старажытных яго значэнняў [гл.: 1, с. 141]. Гэта найбольш пашыраная група канструкцый з творнымі склонам у старабеларускіх тэкстах. Творны інструментальны выраза праяўляецца ў спалучэннях дзеясловаў, якія абазначаюць канкрэтнае дзеянне (напр. *звесціся, ловити, обточити, прибрати, рубати, ударити, покрыватися* і пад.), і канкрэтных назоўнікаў: *почал рубати велми висока мечом* и *почаль покрыватися шестомь и мечом* (Трыст., 21); *прибра^т грубую землю ... пещными горами, широкими полями, зелеными луками, потоками и реками* (Бельск., 2); *обточилъ мене влочными саними* (Пролог, 662б); *трафиль на ... иные комори которые ся велики^и и густы^и пальмовы^и дере^вемь покрывали* (Зб. 82, 316б).

Частотныя ў старабеларускіх тэкстах канструкцыі творнага інструментальнага з назоўнікамі, якія абазначаюць часткі цела (напр., *главами* (головой), *ногами*, *ногты*, *очима*, *персями*, *плечима*, *руками*, *усты*, *языком*): *плечима* своими остени^т тя (Пс. XVI, 93); *въ самое солнце очима* своими посмотрити хочеть (АЗР, IV, 226, 1600); *река тая непереходная ко^тскими ногами* (Алекс. 1697, 686–69).

Адлюстраваны ў пісьмовых крыніцах выпадкі ўжывання ў творным склоне з інструментальнай функцыяй назоўнікаў, якія абазначаюць асоб і жывёл: *панове ... люди свои забравши и жито людьми* своими жали неподалеку отъ двора (АВК, XXI, 198, 1556–1557); *онъ ... ледво конемь* отъ нихъ увомкнулъ (Пін., 123, 1561); *тымъ светомъ, якъ конемь* на день узычонымъ робить будетъ (Лям., 23).

Пры дзеясловах *оженити, оженитися* і аддзяяслоўным назоўніку *ожененье* творны інструментальны набліжаецца да творнага аб'екта (напр., *оженилсе ревекою, другою жоною оженитися, з неволницею оженитися, ся ожениль двома жонами*): *[господь] высокие уряды з подлыми особами с[вя]тые станы з великими грешниками оженил* (Зб. 752, 474); *исаак оженилсе ревекою* (Бельск., 196); *поневолие оженене з дочкою* неякого попа Чыжа (АВК, XXXIV, 301, 1663).

Значэнне сродку творны інструментальны выражае ў спалучэннях дзеясловаў з абстрактнымі назоўнікамі або канкрэтнымі, ужытымі ў пераносным значэнні [4, с. 229]: *то сумньнемь* своимъ покрепила (АВК, XVII, 262, 1541); *угрове ... небески ми страха* были преражоны (Атыла, 212); *жесмо себе такъ срогкими злостми* збогатили (Каліст, II, 311).

2. Творны аб'екта ўжываецца з дзеясловамі разнастайнай семантыкі. Яго функцыя – кантэкстуальнае ўдакладненне дзеясловаў [2, с. 99; 4, с. 250]: *ты г^дди поставилъ мя еси царемь* надъ *людми* своими (Скар. ПБ, 1); *были то кн[я]жата за^ннии и ба^зо потужныи та^к и^а пановали нема^т всіма *народами* словес^кскими* (Стрыйк., 436б); *которые пришли ... стают се сынами прияте^лми и домовниками божыми, дедичами ца^рства, братия и товаришы неразделны* (Зб. 255, 109).

3. Творны прычыны абазначае прычыну дзеяння або стану. У старабеларускіх тэкстах творны прычыны быў даволі ўжывальным, ён прадстаўлены ў дзвюх формах (беспрыназоўнікавай і з прыназоўнікам за). Даследчыкамі вылучаюцца «прычына ўнутраная, звязаная з дзеяннем суб'екта, і знешняя, звязаная са знешнімі фактарамі, якія ўздзейнічаюць на суб'ект» [4, с. 251]. Да ўнутраных прычын адносяцца фізічныя працэсы, фізіялагічныя і псіхічныя з'явы: будучы вжо долгімі працамі, невысыпянемь и голодом знадзоны, абысмы ся смерці передь часом прыходячое устерегли (Атыла, 207). Сярод знешніх прычын можна вылучыць фізічныя з'явы, абстрактныя паняцці і пад.: за великими дождами ... *травь ни троха сена не косили* (Барк., 168б); за которыми дей твоими пане Курошу тыми неслухными а неправными измышлеными поступками ... *перед судомь моим ... зле и неправдиве право перевел* (АВК, XXXI, 70, 1590); Фекла ... за радою апо^то^скою векуистое девичество свое x[ристо]ви облюб^оци не^смертье^ному по^вятила (Зб. 82, 54б).

Па нашых назіраннях, формы творнага прычыны з прыназоўнікам за былі значна пашыраны ў помніках старабеларускага пісьменства. Мяркуюць што форма за + творны склон развіла прычыннае значэнне з форм, якія абазначалі месца дзеяння, на аснове значэння «ззаду», «пасля» [1, с. 388].

ЛІТАРАТУРА

1. Историческая грамматика русского языка. Синтаксис. Простое предложение. – М. : Наука, 1978. – 448 с.
2. Михайлов, Н. Творительный падеж в русском языке XVII века / Н. Михайлов. – Uppsala : Acta Universitatis Upsaliensis, 2012. – 300 p.
1. Мова беларускай пісьменнасці XIV–XVIII стст. / А. М. Слыка, А. І. Жураўскі, І. І. Крамо, У. М. Свяжынскі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1988. – 320 с.
2. Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Члены предложения. – М. : Наука, 1968. – 298 с.